

Т.ЖУМАМУРАТОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА СӨЗ МӘНИСИНІҢ АҰЫСЫҰ УСЫЛЛАРЫ ҲӘМ ОЛАРДЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Балтабаев Азамат

ҚМУ 2-басқыш магистранты

Аннотация: Ушбу мақолада қарақалпақ адабиётида ўзининг ўлмас ижоди билан из қолдирган шоир ва ёзувчи Т.Жумамуратов ижодида мано кўчишнинг турли хил лингвопоэтика хусусиятлари очиб берилган. Асосан, унинг поэзиясидаги тропларнинг қўлланилиш хусусиятлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: троп, стилистик фигура, лингвопоэтика, эмоционал-экспрессив, бадий матн, мано кўчиши.

Аннотация: В данной статье поэт и писатель Т. Джумамуратов, оставивший след в каракалпакской литературе своим бессмертным произведением, раскрывает различные лингвопоэтические особенности миграции мано. В основном анализируется специфика использования тропов в его поэзии.

Ключевые слова: троп, стилистическая фигура, лингвопоэтика, эмоционально-экспрессивный, художественный текст, передача смысла.

Abstract: In this article, the poet and writer T. Jumamuratov, who left a mark in Karakalpak literature with his immortal work, reveals various linguopoetic features of mano migration. Mainly, the specifics of the use of tropes in his poetry are analyzed.

Key words: trope, stylistic figure, linguopoetics, emotional-expressive, artistic text, transfer of meaning.

Қарақалпақ тил илиминде кейинги жылларда көркем әдебиат тили мәселеси, шайыр ямаса жазыўшының тил бирликлерин қолланыўдағы өзине тән өзгешеликлерин анық ҳәм толық ашып бериўге қаратылған изертлеўлер алып барылмақта.

Тилдиң ҳәр түрли тәреплерин избе из бирлестирип, оны бир пүтин система сыпатында үйрениў тил илиминде ХХ әсирдиң жигирмаланшы жылларында қәлиплести ҳәм өз раўажланыў бағдарларына ийе болды.

Ҳәзирги күнде тилимизде айрықша изертлеў объектине алынған көркем тексттиң лингвопоэтикалық анализи мәселесине айрықша дыққат аўдарылмақта.

Лингвопоэтика тараўы текстте қандай тил қураллары жәрдеминде пикирлер аңлатылыўын хәм оқыўшыға қандай эмоционал-эстетик тәсир көрсетиўин изертлейди.

Илимпаз А.А.Липгарттың пикиринше, “лингвопоэтика” бул филологияның бир бөлими болып, бул бағдар көркем текстте қолланылған стилистикалық бояўларға ийе тил бирликлери шеңберинде олардың ўазыйпасы да анық идеялық-көркем мазмунды аңлатыў хәм эстетикалық эффектти жүзеге шығарыўдағы тил бирликлериниң салыстырмалы әхмийетин үйренеди.

Тил билиминиң бул тараўын рус изертлеўшилеринен А. Липгарт “Основы лингвопоэтики” хәм “Методы лингвопоэтического исследования” мийнетлеринде, Р.Якобсон “Лингвистика и поэтика”, Б.А.Ларин “Эстетика слова и языка писателя”, М. П.Алексеев «Поэтика и стилистика русской литературы» сыяқлы бир қатар изертлеў жумысларында анализледи. Ал, туўысқан халықлар тил билимлеринде болса, Мәруфжон Юлдошев “Бадий матннинг лисоний таҳлили” хәм “Бадий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари”, Мунаввара Ёқуббекова “Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари”, Д.Шадиеваның “Муҳаммад Юсуф шеърятини лингвопоэтикаси” сыяқлы бир қанша изертлеў жумыслары бар.

Сондай-ақ, бул бағдарда қарақалпақ тилинде де бир қанша изертлеўлер алып барылған болып, бул орында Ш.Әбдинәзимов, А.Әбдиев, Г.Қарлыбаева сыяқлы изертлеўшилердиң арнаўлы мийнетлерин хәм магистрлик, питкерий жумысларын атап өтиў орынлы.

Көркем тексттиң тиллик өзгешеликлерин үйренер екенбиз, олардағы фонетикалық, лексика-морфологиялық, стиллик өзгешеликлерин де өз алдына үйрениў тийис.

Тилдиң номинатив хәм экспрессив функциясына ийе екенлиги, тил элементлеринде, әсиресе, сөзде өз көринисин табады. Соны да айтыўымыз керек, тилдиң лексикалық байлығын тек ғана оның лексика тараўындағы сөзлердиң көп болыўы белгилемейди. Тилдиң лексикалық байлығын сөзлердиң сан тәрәптен көплиги менен бир қатарда олардың хәр қыйлы мәнислерге ийе екенлиги, ең нәзик мәнилик өзгешеликлерин аңлатыўы, синонимлик сөзлер, хәр қыйлы стилистикалық айырмашылықлар да белгилейди. Экспрессив эмоционаллықты аңлатыўшы троплар, стилистикалық синонимлер, айырым стилистикалық шегараланған лексикалық қатлам хәм фразеологизмлер тийкарында жүзеге келеди.

Тропларды қолланыў көркем сөйлеўде жаңа мазмундағы жаңа сөз бирикпелерин пайда етеди. Көркем сөйлеў барысында басқаша көрсетилген жаңа пикир менен байып, оратордың белгили хәдийсеге мүнәсәбетин хабар берий

ямаса атау, атама беріу үшін қолай мүмкіншілік туұдырады. Биз бул жұмысымызда Т.Жумамуратов шығармаларында қолланылған троплардың стиллік өзгешеликлерін үйрениуіге хәрекет еттік.

Сөз ямаса сөз бирикпелері хәр қыйлы усыллар арқалы жаңа мәніске өтеди. Соған байланыслы троплардың: метафора, метонимия, синекдоха, эпитет, гипербола, литота сыяқлы түрлері қолланылады.

Тилдің көркем сүүретлеу қураллары жәрдемінде автордың айтажақ болған пикирлері, ишки ой-сезимлері жоқары дәрежеде тәсирлилікке ийе болып аңлатылады. Әдебий тил стиллерінде әсиресе, көркем шығармада публицистика хәм аұызеки сөйлеу стиллерінде пикирдің логикалық мазмунын көркем, өткір етип беріуде тилдің көркемлеу қураллары кең қолланылады.

Пикирди аұыспалы мәніде көркем тәсирли етип сүүретлеу қуралына эпитет деп айтамыз хәм Т.Жумамуратов шығармаларында жүдә кәмине келтирип қолланылған. Тийкарынан, эпитет мәнісінде келген сөзлер гәптеги анықлауышларға уқсас келеди, бирақ олар жай анықлауышлық хызметте емес, белгили бир предметти ямаса хәрекетти көркем, образлы етип сүүретлейди. Мысалы:

*Түймели шытақ геүдеси,
Халқалы сырға, әребек,
Жаұдыраған хәммеси...*

Бунда қыздың гөззаллығына гөззаллық бағышлап турған хәрбир деталды тәрийплеуде эпитетлик мазмунда ашып берилген.

Сондай-ақ, көркем сүүретлеу қуралларының бири теңеулер болып есапланады. Теңеулер Т.Жумамуратовтың шығармаларында жийи қолланылған. Белгили бир затларды, қубылыстарды өз-ара салыстырыу арқалы көркем сүүретлеу әдисине теңеу деп аталады.

*Турпаты тек кесектей,
Даұысы бәлент ешектей,
Көзи жумыр оймақтай,
Аяғы тарраш бармақтай.*

Сөйлеуші өз пикиринің тийкарғы түйини болған сөзди басқа бир уқсас предметлерге, қубылыстарға салыстырыу арқалы көркем образ жасайды. Келтирилген мысалларда теңеулердің әжайып үлгилері сәулелендирилген.

*Анаұ мәрт Қобланның торы тайындай,
Айтөбелли маңлайында қасқасы.
Талпынып кийиктиң қуралайындай,
Мөлдир көзлер жалтылдап тур хошласып.*

Бул келтирилген мысалда болса, хайўанатлардың ең жақсысына, ең әжайыбына мегзеп, жүдә нәзиклик пенен сүүретленілген. Ат хәм кийик арқалы унамлы мазмун аңлатып турғаны мәлим болып тур.

Сондай-ақ, шайыр шығармаларында метафоралық сүүретлеулер де жийи қолланылған. Метафоралық хызметтеги сөзлер өз формасын өзгертпестен уқсас формадағы аўыспалы мәниге өтеди. Бул метафоралық мәни пикирге образлылық-экспрессивлик мәни береді. Сонлықтан да, метафоралар көркем образ жасаўшы стиллик қураллардың бири ретинде көркем шығармаларда кең қолланылады.

«Ашхабадта ушырасыўлар» қосығында шайыр түркмен халқының фольклорлық қаҳарманлары менен лирикалық қаҳарман психологиясын байланыстырып сүүретлейди. Мысалы:

Қыялым-Горуғлы, ықлас-ғыйратым,
Горуғлы ғыйратын минбеге келдим.
Жүрек мениң алып ушқан қанатым,
Алтын босағана кирмеге келдим.

Ашхабад қаласына барған шайыр өзиниң дослық сезимлерин билдирип сүүретлеген бул қосық қатарларында метафоризациялық сүүретлеу бар. Яғный, қыялын - Горуғлыға, босағасын - алтынға усатып өз көзқарасларын әжайып тәризде билдирмекте.

Сондай-ақ, «Қазақстан жырлары» дүркининдеги «Қазақ достыма» деп аталған бөлимінде шайыр халықлар дослығын жоқары шыңға көтереди. Мысалы:

Қобыз услап, Қорқыт қоныс таппаған,
Айналасын қара думан қаплаған.
Басқа салды Асанның муң-қайғысын,
Шубырынды «қара табан», «ақ табан».

Бунда да лирикалық қаҳарманның айналасын қара думанға мегзеуі арқалы халықтың қайғы-муңларын нәзерде тутып сәўлелендирген.

Биреулер бар тикенекти гүл дейди,
Пилди- шаян қумырсқаны-пил дейди.
“Сыншыман” деп иштен болған соқырдай,
Ақ-қараны дурысырақ билмейди.

Бул мысалда троплардың және бир әжайып түри гипербола қолланылған. Гипербола болатуғын сөзлер хәм сөз дизбеклери, көбинесе фольклорлық шығармаларда, нақыл-мақалларда көптеп ушырасады.

Гей биреулер ар уятын таўысқан
Адамлықтан хайўанлыққа аўысқан

Үйди (қыйнап) тонап жанды қыйнап алғаны

Артық емес хұждан менен намыстан

Тийкарынан, пүтиннің орнына бөлшегинің, бөлшектің орнына пүтиннің, бирликтің орнына көпликтің, көпликтің орнына бирликтің алмасып қолланылыуы синекдоха болып, жоқарыда келтирилген мысалда бизиңше, үйди сөзи менен берилген сөздің мазмунында пүтини менен шаңарақ ағзалары йәки жәмийет ағзаларының хәм руўхый, хәм материаллық байлықлары ҳаққында пикир жүритилмекте.

Улыўмаластырып айтқанда, Т.Жумамуратов дәретиўшилигинің идеясы жүдә тәсирли, түсиникли, исенимли хәм өлмес мазмунға ийе болып, оқыўшылар кеўилинен өшпес из қалдыра алған. Бунда әлбетте, шайырдың стиллик шеберлиги өз алдына әхмийетке ийе. Автордың түрли тил бирликлеринен өз орны менен қолланыуы нәтийжесинде шеберлик пенен дәретилген әжайып шығармалар жүзеге келген. Поэтикалық шығармалардың тиллик өзгешеликлерин изертлеў арқалы хәм автордың шеберлик дәрежеси ашып бериледи, сондай-ақ, сөзлик қорымыздағы сөзлердің қолланылыуы өзгешеликleri де анализленеди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Әбдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. – Ташкент: «Фан», 2006.
2. Erjanova D. Ibrayim Yusupov poemalariniń lingvopoetikalıq analizi. Nókis, 2022.
3. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликleri – Нөкис «Қарақалпақстан», 2017.
4. Ёқуббекова М. Ёзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. – Тошкент, “Фан”, 2005.
5. Юлдашев М. Бадий матннің лисоний таўлили. – Тошкент: «Алишер Навоий» 2010.
6. Yoldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –Toshkent: “Fan”, 2007.